ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ
ਅਤੇ
ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

कूका आंदोलन
एवं
शहीद भगत सिंह

Kuka Movement
and
Shaheed Bhagat Singh

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਚਿੰਤਨ ਅਦਾਰਾ
ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

In order to continue conserving, digitising and publishing our numerous literature online, we are asking for your support and involvement.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

Digitising our treasures is an ambitious undertaking. Every page, every object, must be photographed individually and with great care. The whole photographic process including lighting, colour temperature, and environmental controls must all be precisely regulated. Post processing is also done with meticulous care including orientation, de-skewing, sizing and finally quality control to ensure the documents reflect the true state of the originals.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information about the process or your contribution - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

kirpal singh chana

Satguru Ram Singh Ji

Baba Sohan Singh Bhakna

Shaheed Bhagat Singh

ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ
ਅਤੇ
ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

कूका आंदोलन
एवं
शहीद भगत सिंह

Kuka Movement
and
Shaheed Bhagat Singh

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਚਿੰਤਨ ਅਦਾਰਾ
ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ - ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਕੂਕੇ

–ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ

–ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ

पञ्जाब में विराट विप्लव का प्रथम आयोजन – कूका-विद्रोह का इतिहास

–बी.एस. सिन्धु

(भगत सिंह सन्धू)

Kuka's Impact on Bhagat Singh

–S. Swaran Singh Sanehi

ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ - ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਤੇ ਕੂਕੇ

– ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

"ਭੂਕ ਨੇ ਪਿਆਸ ਨੇ ਅਫਲਾਸ ਨੇ ਪਾਲਾ ਹੈ ਹਮੇਂ,
ਕਭੀ ਬਹਕੇ ਹੈਂ ਤੋ ਫਾਕੋਂ ਨੇ ਸੰਮਹਾਲਾ ਹੈ ਹਮੇਂ,
ਜਬਰ ਨੇ ਆਹਨੀ ਤਨਜ਼ੀਮ ਮੇਂ ਢਾਲਾ ਹੈ ਹਮੇਂ,
ਝੋਂਪੜੇ ਫੂਕ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਮੇਂ ਨਿਕਾਲਾ ਹੈ ਹਮੇਂ,
ਰਾਹ ਅਗਿਆਰ ਕੀ ਦੇਖੇਂ ਯੇਹ ਭਲੇ ਤੌਰ ਨਹੀਂ,
ਹਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੇ ਸਾਥੀ ਹੈਂ ਕੋਈ ਔਰ ਨਹੀਂ।"

ਜਨਾਬ ਕੈਫ਼ੀ ਆਜ਼ਮੀ

ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਦੇ ਅਜ਼ੀਮ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੱਕ ਸਗੋਂ ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੱਕ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੂਝਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਮਰਾਜਸ਼ਾਹੀ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਜਾਂ ਜਗੀਰੂ ਲੁੱਟ-ਚੋਂਘ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜ਼ੁਲਮੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੇਈ ਸਾਲ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਪੰਜ ਦਿਨ ਘੱਟ ਉਮਰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਏਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁੱਗਾਂ ਜਿੱਡਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤਹਿ ਕਰ ਗਿਆ। ਜੇ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਮੌਰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਵਿਚੋਂ ਟੋਹਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕਣ ਦੀ ਕਦੇ ਜੁਰਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ੂਹ ਕਿਆਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹੀ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ 'ਦੰਬੂਖਾਂ' ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ੨੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੭ ਈ. ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਕ ਚਾਚਾ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਘਰ

ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ "ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ" ਆਖ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਾਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਫੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਰਿਣੀ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁੜ ਚੇਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਪੁੰਨ ਲਾਭ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਣਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਨ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੈ:

'ਤੇਗੋਂ ਕੇ ਸਾਏ ਮੇਂ ਪਲ ਪਲ ਕਰ ਜਵਾਂ ਹੂਏ ਹੈਂ,
ਏਕ ਖੇਲ ਜਾਨਤੇ ਹੈਂ ਫਾਂਸੀ ਪੇ ਝੂਲ ਜਾਨਾ।"

ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੌਤ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਇਸ ਸ਼ੇਅਰ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

"ਇਸ ਜਾਨ ਕੀ ਕੁਛ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ,
ਯੇਹ ਜਾਨ ਤੋਂ ਆਨੀ ਜਾਨੀ ਹੈ।
ਜਿਸ ਧਜ ਸੇ ਕੋਈ ਮਕਤਲ ਮੇਂ ਗਿਆ
ਵੋਹ ਸ਼ਾਨ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਤੀ ਹੈ।"

ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ-

"ਹਵਾ ਮੇਂ ਰਹੇਗੀ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀ ਬਿਜਲੀ,
ਯੇਹ ਮੁਸ਼ਤੇ-ਖ਼ਾਕ ਫ਼ਾਨੀ ਹੈ ਰਹੇ, ਨਾ ਰਹੇ।"

ਤਾਂ ਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਨਾ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸ੍ਵੈ ਨਾਲ ਮੁੱਠਭੇੜ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦਾ ਅਤੀਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਪੈੜਾਂ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛਿਣ-ਛਿਣ ਬਦਲਦੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਆਵਾਗਮਨ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲ-ਭੁਲੱਈਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀ

ਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੂਝਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਹੱਸ ਹੱਸ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕੂਕੇ ਮਸਤਾਨੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾਨ ਅਕਤੂਬਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਜੋ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਾਪਰਿਆ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ "ਕਿਰਤੀ" ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੀਡਰ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ੧੯੨੨-੨੩ ਦੀ ਰੂਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਥੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਲਾਈ। 1 ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਸਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ) ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ "ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਲੀ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ੧੯੨੬ ਵਿਚ (ਜਦੋਂ ਉਹ ੧੯ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ) ਉਹ ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਕੌਮਵਾਦੀ ਸੀ। ੧੯੨੬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੨੮ ਤੱਕ ਉਹ ਆਇਰਿਸ਼ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲਾ ਲੇਖ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ (ਸਮਾਜਵਾਦ) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ...ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੯ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - "ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਲੈਨਿਨਵਾਦ" ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਅਨ ਦਾ ਦੌਰ। 2

ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੈਨਿਨ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੈਨਿਨ ਦਾ ਇਕ ਭਾਈ ਰੂਸੀ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੜਦਿਆਂ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਰੂਸੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ

ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਰੋਧਨਿਕ ਆਗੂ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬ) ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਡੇਮਾਨ (ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ) ਵਿਚ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਕੈਦ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਦੇ ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਕੌਮਵਾਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੂਸੀ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹਾਵੀ ਰਹੇ। ਜੇਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁਤਾਲਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੈ ਘੋਸ਼, ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ, ਪੰਡਿਤ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਜਾਂ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਸੁਖਨ ਜਿਹੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਕੋਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਲੱਭੀ ਹੈ। ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ:

"ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਇਹਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਮਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੀ ਨਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਗ਼ਲਤ ਹੋ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ (ਰਾਜਨੀਤਕ) ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੱਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾਵਾਰਾਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਮਾਰਕਸ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਯੂਰਪ ਦਾ ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸੋਚਣ-ਢੰਗ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਮਾਰਕਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ-ਸ਼ੱਕ ਆਪਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਇਹਦੇ ਉਲਟ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਉਤੇ, ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ, ਸਰਲ ਜਿਹੇ ਅਤੇ ਸਨਿਮਰ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। 3

ਆਪਣੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰੀਪਬਲਿਕਨ ਆਰਮੀ" ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ

ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ - ਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ। ਇਨਕਲਾਬ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਅਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਖ਼ੂੰ-ਖਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਉਹ ਕੁਝ ਬੰਬ ਮਾਰਨੇ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨਕਲਾਬ ਕੋਈ ਮਾਯੂਸੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਿਰਲੱਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਜਿਊਂਦੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਜਿੰਦਾ ਮੌਤ ਦੇ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਵੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤਮਈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਈ ਹੋਵੇ। 'ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ', ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਗਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਸੱਚਾਈ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਕ ਨੇਮ ਹੈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਕ ਸੱਚ ਹੈ।4

ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਤ "ਬੰਬ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ" ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨਾਲ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਾਕਰਾ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ। ਇਨਕਲਾਬ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ, ਵਰਗਵਾਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਖੋਹੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।5

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ 1922 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚੌਰੀ ਚੌਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਉਗਰ ਭੀੜ ਦੁਆਰਾ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ, ਵਾਪਸ ਲਏ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਵਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੋਹਰਾ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਮਾਯੂਸ ਹੋਏ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਜਦੋਂ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਕੈਦੀ "ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।" ਪ੍ਰੰਤੂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੋਂ ਉਲਟ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਮੰਚ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜਿਹਲ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁਾਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵਿਖਾਇਆ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਪੈਕਟ ਵਿਚ, ੧੯੩੧ ਈ. ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਇਸ ਲਈ ਫੇਰਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਖ਼ਾਨੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ੧੯੩੦ ਈ. ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਦੀ ਪਲਟਨ ਨੇ ਨਿਹੱਥੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਗੋਲ ਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ "ਜੋ ਸਿਪਾਹੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਤੱਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਜਰਿਮਾਨਾ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦਾ ਜੁਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ।" ਸ਼ਾਇਦ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੂਰਵ ਆਭਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਧਾਰਿਤ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ, ਲਾਠੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਹਿੰਸਾ-ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਲਚਕੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਨ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਠੋਸ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜੋ ੨

ਫਰਵਰੀ ੧੯੩੧ ਨੂੰ 'ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਮਸੌਦਾ' ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ ਛਪਿਆ ਸੀ – "ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ – ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਹੈ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ', ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸੜ੍ਹਿਆਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਤਾਈ ਹਮਦਰਦੀ ਰਾਹੀਂ, ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਛਿਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਲੋਕ ਛਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ – ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ-ਆਧਾਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਮਦਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੋਰੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਫਿਰ ਬਿਪਤਾ ਨਹੀਂ ਝਾਗਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਇਕ ਸੁਆਰਥੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।"6

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ – "ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ, ਲਾਰਡ ਰੀਡਿੰਗ ਦੀ ਜਗਹ ਜੇ ਸਰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾਸ ਠਾਕੁਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਜਨਤਾ) ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਇਕ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲਾਰਡ ਇਰਵਿਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇਜ ਬਹਾਦੁਰ ਸਪਰੂ ਆ ਜਾਵੇ?... ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਅਰਥ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਦੀਲੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ....। ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।"

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ-ਮੁਕਤ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ, ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਅਵਾਮ ਦੇ ਤਮਾਮ ਮਾਮਲੇ ਹੱਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਡਿੱਗ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੁਰਜੂਆ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਕੱਟੜ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ੨੦ ਮਾਰਚ, ੧੯੩੧ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ—"ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਜੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਕੁਝ ਮਾਮੂਲੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ

ਰਹੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਥੋਹੜਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਜੇ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਏ... ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼, ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਸਰਵੇ ਭਵੰਤੂ ਸੁਖਿਨ' 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਸਹੀ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਅਮਨ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਹੁਣ ਚੰਦ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮਹਿਮਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਨਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਨਿਮਾਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਉਸ ਲੜੀ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਤਿਨ ਦਾਸ ਦੇ ਅਪੂਰਵ ਬਲੀਦਾਨ, ਕਾਮਰੇਡ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵਰਮਾ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਪਰ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵੀਰ ਯੋਧਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਗੌਰਵਪੂਰਣ ਮੌਤ ਨੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਅਨ ਬਾਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਸਦਕਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਵੀਰੇਂਦਰ ਸਿੱਧੂ - ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਯੁਗ ਦਰਿਸ਼ਟਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ - 'ਭਾਰਤੀ ਗ਼ਦਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਣੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਗਤ ਸਿੰਘ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆਏ?" ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਾਬਾ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖ਼ੁਦੀ ਰਾਮ ਬੋਸ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਲਹੂ ਦੇ ਬਣੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਖ਼ੂਨ ਇਕੋ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਪਸੀਨਾ ਬਹਾਇਆ ਹੈ, ਤੀਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਹ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਇਸ ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਹੜਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ ਆਪਣਾ ਬਾਬਾ ਜੀ!" ਹੁਣ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਕੌਣ ਬਣਨਗੇ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸੋਚਣ। 7

ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ, ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਸਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਹਾਵੇ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 8 ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ੧੮੯੬ ਤੋਂ ੧੯੦੯ ਈ. ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਲ ਵੀ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ੋਂ ਉਤਰਦਾ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ **ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਵਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਧਮਕਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਜਿਉਂ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਮੁਠੱਡਾ ਕਲਾਂ ਵਿਚ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਦੀਵਾਨ, ੧੭-੧੮-੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਤਦੋਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।**9 ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜੁਆਨੀ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਬਤੀਤ ਹੋਏ। ਲਾਹੌਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਦੋਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ), ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਮ, ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਤੌਰਾ ਫੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵਿਦਿਆਵਤੀ ਰੋਜ਼ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਬੇ ਤੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਬਾਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੁਆਬਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਾਲਾ ਉੱਘਾ ਖਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਫਿਰ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਪੂਰੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਸ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਮਹਾਂਰਥੀ' ਦੇ ਫਰਵਰੀ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ੧੯੨੮ ਦੇ ਦੋ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ "ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਵਿਰਾਟ ਵਿਪਲਵ ਕਾ ਪ੍ਰਥਮ ਆਯੋਜਨ' ਵਿਚੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਬੀ.ਐਸ.ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਨਾਂਅ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ 'ਕਿਰਤੀ' ਰਸਾਲੇ

ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ "ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਵਿਰਾਟ ਵਿਪਲਵ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਆਯੋਜਨ ਕੂਕਾ-ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਜਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਮੰਤਕੀ ਨਤੀਜੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਲੇਟਣ ਲਈ- ਕੂਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। "ਵਿਰਾਟ ਵਿਪਲਵ" ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਐਨ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ, ਵਾਂਛਿਤ ਪਰਿਣਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ, ਉਸ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

"ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪ ਫਿਰਕਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਕੱਟੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ। ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਭਗਤ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਤੱਕ ਕੇ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਚੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਂਗ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਨਿੱਤਰੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਨਤੀ ਲਈ, ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਸੀਹ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਜੋ ਕੁਝ ਝਗੜਾ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। 10

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤ (ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ) ੧੮੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੂਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਨਕਦ ਪੈਸਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਕਾਂਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਲੰਬੜਦਾਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਫਰਵਾਹੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੂਕੇ ਇਸੇ ਹਦਾਇਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਬੱਾੜਾਂ ਤੇ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਕੂਕੇ ਮਸਤਾਨਿਆਂ ਦੇ ਦਲ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਖੇਡ ਬਿਚਲ ਗਈ।"

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ

ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਖਾਈ ਬੇਰੁਖੀ ਤੋਂ ਵੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੀੜਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਪਾਵਾਰੂ ਜਾਂਬਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚ-ਮੁਲੰਕਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ-

"ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲੜ ਤੇ ਮੂਰਖ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਵਾਰਥ ਜਾਂ ਲੋਭ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਤੋਪਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਵੀ ਹੱਸ ਛੱਡਦੇ ਸਨ... ਉਹ ਅਨੰਦ ਨਾਲ "ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ" ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਗੁੰਜਾਊ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਪਤਾਲ ਇਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਦੁੱਖ, ਫ਼ਿਕਰ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਰੇਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਵਿਲੀਅਮ ਵਾਲਿਸ ਵੀ ਤਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੀ ਕਿਉਂ ਭੁਲਾ ਕੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ?" 11

ਭਗਤ ਸਿੰਘ "ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ" ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਹਿਸਾਨ ਫਰਾਮੋਸ਼ੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਤੂਪ (ਸਤੰਭ) ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾਂ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੋਚਾ ਵੀ ੧੯੯੩ ਈ. ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮਾਰਕ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਤੂਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ੬੬ ਮੋਰੀਆਂ ਵਾਲਾ (੬੬ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਤ ਕਰਦਾ ਖੰਡਾ) ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤ ਭੋਗੀ ਸੀ। ਕੂਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਾਚੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਪੈਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜੋ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਾ

ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨਾਲ ਰੇਲ, ਤਾਰ ਤੇ ਡਾਕ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਏਨਾ ਸਾਹ ਸਤਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣਾ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਕ, ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਪੁੱਜਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਏਨਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ) ਇਸ ਉਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਠੱਪ ਦੇਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਗਈ। 12

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਪਰਤਾਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਆਤਮ ਬਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਸਰ ਗੋਕੁਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਭਰਾ ਮਾੜੇ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਖਲੋਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ੨੧ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਅਲਪ ਆਯੂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰ ਲਿਆ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਨਵਯੁਵਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਹਤਾਤਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਅਨ ਵਿਚੋਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ "ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ" ਅਤੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ 'ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ' ਜਿਹੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਲੱਭਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ। ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਝਰਨਾਟਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਸ਼ਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਰਨ ਕੰਢੇ ਪਏ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੌਤ ਘੰਟੀਆਂ ਉਸ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਤੋਂ "ਇਨਕਲਾਬ

ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਅਤੇ "ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਮੁਰਦਾਬਾਦ" ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦਾ ਉਦਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੮੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਬਿੱਲਿਆ ਮੈਂ ਘਰ ਘਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।" ਭਾਵ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਘਰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਗੂੰਜੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਬਾਈ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰ, ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਖੱਫਣ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ 'ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ' ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਕੌਮੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਸਿਰ ਕੱਢਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਪੱਟਾਭੀ ਸੀਤਾ ਰਮਈਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕੋਈ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ।" "ਸਵਰਗੀ ਸ੍ਰੀ ਮੰਮਨ ਨਾਥ ਗੁਪਤ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੋ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਕੇ. ਕੇ. ਖੁੱਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਬੁਰੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।" ਸ੍ਰੀ ਜਗਮੋਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚਮਨ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੋਚ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਣੀ।" ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਅਗਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਹਿ ਹੋਵੇਗੀ।" 13

ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਉਹਨਾਂ ੫੦ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਘਰ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਵੇਚ ਵੱਟ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਤਬਕਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ

ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਤੰਗੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੰਢਾਈਆਂ, ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ, ਕੂਕਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਿਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ- "ਇਧਰ ਬਾਕੀ ਕੂਕਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਬਣੇ।" ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਮਾਨੋਂ ਉਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਸਿੱਟ ਦਿੰਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਝੁਲਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵਿਆਂ ਥੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ, ਕਈ ਜਣੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਗੰਦਾ ਬਦਬੂਦਾਰ ਪਾਣੀ ਸਿੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਜਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੋਧੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਇਸ ਵੇਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਕੂਕਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਜਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਨਾ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਸਹਾਰਨੀ, ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਤੜਫਣਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਿਲਣ ਦੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਘਰ ਵਿਚ ਬਹਿ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਹਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।" 14

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਅਡਿੱਗ ਸੂਰਮਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਘਿਉ ਖਾ ਕੇ ਘੁਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਖਰੂਦ

ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਿਆਣੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 'ਮਹਾਨ ਗ਼ਦਰ' ਦੀ ਪੰਜਾਹਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਗ਼ਦਰ' ਦੀ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਦੇ ਚਾਚਾ) ਅਤੇ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਿਸਾਨ ਉਭਾਰ ਉਠਿਆ 'ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ' ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ। ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਪਿਆ। ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੇ ੧੯੧੪-੧੫ ਵਾਲੇ ਗ਼ਦਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਹੀਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪਿਆ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕੇ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗ਼ਦਰੀ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਾਂ ਤੇ ਰਹੇ।

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਲਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਿੱਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਮਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਚਾਂਭਲਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਦਾ ਤਿਹਾਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਗ਼ਦਰ, ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਲਹਿਰਾਂ ਸਾਂਝੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਮਿਹਨਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਲਈ ਇਕਮੁੱਠ ਹੋਕੇ ਇਕਜੁੱਟ ਘੋਲ ਘੁਲਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਗ਼ਦਰ" ਅਤੇ "ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ" ਦੀ ੧੫੦ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ "ਪਾਸ਼" ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ - ਪਰਸੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਲਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪੰਨਾ ਮਰੋੜਿਆ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਘਰ ਵਲ ਚੱਲ ਪਏ -ਪਾਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੈ - ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ।"

ਫੁਟ ਨੋਟ:

1. ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ- ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼- ਦਿੱਲੀ ੧੯੮੧, ਸਫਾ ੪੭
2. ਉਪਰੋਕਤ - ਸਫਾ ੬੨
3. ਉਪਰੋਕਤ - ਸਫਾ ੭੬

4. ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਕਸ਼ ਔਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ – ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ– ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ– ੨੦੦੬, ਸਫਾ ੫੨–੫੩
5. ਉਪਰੋਕਤ – ਸਫਾ ੪੬
6. ਉਪਰੋਕਤ – ਸਫਾ ੧੮–੧੯
7. ਉਪਰੋਕਤ – ਸਫਾ ੧੬੩
8. ਦੋ ਪੈੜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ – ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ – ਲੁਧਿਆਣਾ – ੨੦੦੪, ਸਫਾ – ੪੧–੪੭
9. ਮਾਲਵਿੰਦਰ – ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚੱਕਰਵਰਤੀ (ਭੂਮਿਕਾ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਿਮ) ਦਿੱਲੀ ੧੯੫੭, ਸਫਾ –੮
10. ਮਹਾਂਰਥੀ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ – ਦਿੱਲੀ – ੧੯੨੮, ਸਫਾ ੪੫੪
11. ਉਪਰੋਕਤ – ਸਫਾ ੪੫੫
12. ਉਪਰੋਕਤ – ਸਫਾ ੪੫੫–੪੫੬
13. ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਕਸ਼ ਔਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ – ਸਫਾ ੧੭੯
14. ਮਹਾਂਰਥੀ – ਸਫਾ ੫੬੨–੬੩

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ (ਭਾਗ ਪਹਿਲੇ 'ਚੋਂ)

ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਚਿੱਟੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਕਹਿਕੇ ਬਣਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਚਿੱਟੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਏਹ ਨੀਲੀ ਨਹੀਂ ਪਾਵਣੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਤੰਦੀ ਨਹੀਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਵਣੀ। ਪਟ ਕੀਆਂ ਲਾਸਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਕਹਿਕੇ। ਫਾਂਸੀ ਗਡਵਾਈ। ਫੌਜਾਂ ਆਈਆਂ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਭੀ ਬਹੁਤ ਆਏ ਦੇਖਣ। ਧਰਮ ਕੇ ਨਮਿਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਹੈਂ। ਬਹੁਤ ਦੁਨੀਆਂ ਆਇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮਾਨੋਂ ਦੋਨੋਂ ਹੰਸ ਚਲੇ ਆਂਵਦੇ ਹੈਂ। ਬਾਬੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਲਾਲੀਆਂ ਦਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾੜਾ ਦੇਖਣ ਲਾੜੀਆਂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਹੋਈਆਂ। ਤਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇਖਣ ਆਇ ਖੜੀ ਹੈ। ਚਿਹਰਾ ਬਾਬੇ ਦਾ ਇਓਂ ਦਮਕਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰੰਗੀ ਬੇ-ਗੁਨਾਹੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹੈਂ। ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੇ।

ਜਾਂ ਬਾਬਾ ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤਖਤੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਬੋਲਾ ਕੀਤਾ ਬਿੱਲਿਆ ਮੂੰਹ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਜਵਾਈ ਵੰਨੇਂ। ਪਿੱਠ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਕਿਸੇ ਜੱਟੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਟ ਕੇ ਫੇਰ ਆਇਆ ਜਾਣ। ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਬਦਲੇ ਲਵਾਂਗੇ। ਸੁਣ ਓਏ ਬਿੱਲਿਆ ਤੇਰੀ ਮੱਤ ਮਾੜੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਅਦਾਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੇ-ਅਦਾਲਤੀ ਹੋਣੇ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਬੰਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇ ਜਾਣੇ ਹੈਂ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੈ ਰਾਮਦਾਸੇਪੁਰੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪਾਛੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਏਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੀ ਖੇਡ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਤਾਂ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਦੋ ਸਰਪ ਮਾਰ ਦੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਹੂਆ। ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਕਿਸੇ ਜੱਟੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਟ ਕੇ ਆਵਾਂਗੇ। ਕੋਈ ਮਾਊਂ ਜਣੇਂਗੀ। ਨਵੇਂ ਚੋਲੇ ਪਾਇਕੇ ਜੁਆਨ ਹੋਇਕੇ ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਫੜਾਂਗੇ। ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਜਵਾਈ ਬਣਕੇ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨੂੰ ਉਠਾਵਾਂਗੇ। ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਲੜਾਈ ਕਰਾਂਗੇ।

ਫੇਰ ਬਾਬੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗੂ ਗੱਜ ਕੇ ਬੋਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਧੁਆਡੇ ਜੁਆਈ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਉਸੀ ਦਿਨ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਹਟਾਵਾਂਗੇ। ਗਊ ਕੇ ਗਲ ਪਰ ਛੁਰੀ ਨ ਫਿਰੇਗੀ। ਏਸ ਦੇਸੋਂ ਧੁਆਨੂੰ ਕਢਾਂਗੇ। ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਲਵੋ। ਜਦ ਸਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੀ ਜਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਬਾਬਾ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਾ ਕਰਦੇ ਹੈਂ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਾ ਕੀਤਾ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਾ ਜਾਪ ਕਰੋ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਾਇ ਖੁਦਾਇ ਜਪੋ।

ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇ ਨੇ ਬੋਲਾ ਕੀਤਾ ਸਾਨੂੰ ਜਲਾਦ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਵੇ। ਆਪੇ ਈ ਫਾਂਸੀਆਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਾਇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰੰਗੀ ਨੇ ਜਲਾਦ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਫਾਂਸੀ ਪਾਈ ਗਲ ਦੋਹਾਂ ਨੇ। ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਕੇ ਪਟੜਾ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਖਿਚ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅੰਤ ਕਾ ਝੂਟਾ ਆਇਆ। ਬਿਬਾਣਾਂ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਗੁਰੂ ਕੀ ਪੁਰੀ ਜਾਇ ਹਾਜਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵਕਤ ਅਕਸ ਮਾਤਰ ਸੁੰਜਮਸਾਣ ਵਰਤ ਗਈ।

ਲਾਲ ਏਹਿ ਰਤਨ ’ਚੋਂ

ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲੜਕਾ ਜਿਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਮ, ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ‘ਇਹ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ।’ ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ।’ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ।’ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀਓਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਨਾ ਹੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ।’ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੱਥ ਛੁੱਟਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰ੍ਹਾਜ ਦੇ, ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੇ ਹਨ। ਪਿਛੋਂ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ, ਸਮਝਾ ਲਵਾਂਗੇ, ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੋਪ ਦੇ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਥੋਂ ਢੇਮਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲਾ ਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਤੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ – ਹੁਣ ਛਾਤੀ ਮੇਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਸ੍ਰ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ‘ਓਏ ਬਿੱਲਿਆ, (ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ) ਆ ਦੇਖ, ਕਿਸੇ ਮਾਈ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਫੇਰ ਅਵਾਂਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।’

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਨੇਡਾ ਵਾਲੇ ਵੀ ਓਹੋ ਸੀ, ਸਰਾਭੇ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮੰਨਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ’ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ) ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ।

– ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਟੇਪ ਉਪਦੇਸ਼ ’ਚੋਂ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ

– ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ

ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁਨਾਸਬ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਅਤੇ ੧੯੦੭ ਦੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਆਦਿ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮੈਂ ੧੯੦੬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੦੮ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਆਜ਼ਾਦ-ਖ਼ਿਆਲ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਲ-ਮਾਰੂਫ਼ ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਹਸਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੁਹਾਵਾ ਨੇੜੇ ਅਟਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਜ਼ਹੂਰ ਵਿਚ ਆਈ। ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ। ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਸੀ। ਹਜ਼ਰੋਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਮੌਜ਼ਿਆ ਭੈਣੀ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਹਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਭੱਠੀ ਤਪਦੀ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਿਚ ਪੁਲਿਟੀਕਲ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਭੱਠੀ ਤੱਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਹ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ। ਸਮਾਜਕ ਊਚ ਨੀਚ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਗੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਹ ਤੋਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਈ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਅਤੇ ਘਰ ਆਏ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਗੌਰਮੈਂਟ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਖੱਦਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਦੇਸੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਕਦਮ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ **ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਵੇ। ਬਾਈਕਾਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਣ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਮਾਦਾ ਵੀ ਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।** ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਬੁੱਚੜਖ਼ਾਨੇ ਖੋਹਲੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਖਟਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ੧੮੭੧ ਈ. ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੮੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਉੱਚੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਭਾਈ ਜਦੋਂ ਵਕਤ ਆਵੇਗਾ ਮੈਂ ਆਪ ਕਹਾਂਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ੬੬ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿੱਚ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਕੇ ਉਡਾਏ ਗਏ, ਜੋ ਨਿਹਾਇਤ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨਾਲ ਉਡੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਜਲ਼ਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਨਾ ਝੁਕਾਇਆ ਸਗੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਜੋ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ੧੯੦੭ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋਰ ਵੀ

ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੂਵਮੈਂਟ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਦਰ ਸਮਝ ਪਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜੋ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਖ਼ਿਆਲ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਾਡੀ ਇਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬਣੀ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗਤ' ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬਿਨਾਂ ਲਿਹਾਜ਼ ਮਜ਼ਹਬ ਮਿਲਤ ਸਾਰੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਇਸ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਕਨੇ ਦੇ ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਤੇ ਮਿਲਤ ਦੇ ਲੋਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਲੁੱਤਫ਼ ਉਠਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰੇ।

ਇਹਨਾਂ ਹੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਹੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੈਂ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ਲਕਤ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਰਸਤਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਮੈਂ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਬਲਕਿ ਢਾਈ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕ ਕੇ ਵੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹੁਣ ਕਰਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਕੰਮ ਨਾ ਚਲਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਬੱਚੇ ਅਜੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡੰਡੇ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਦੋ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਕਾਸ਼ਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਦੋ ਮਾਵਾਂ (ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ ਇਕ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਲੜਕੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤਾਊਨ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ

ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਯਤੀਮ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਭਰਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਆਦਮੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕਈ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਗਵਾਰਾ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਖ਼ੀਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ੩ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੦੯ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਵਾਂ, ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਧਰਮ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਛਡ ਕੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਗ਼ੈਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਰਾਹ ਲਈ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਹ ਗ਼ਰੀਬੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਮੇਰੇ ਖਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਜੋ ਲੋਕ ਗ਼ੈਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਗਏ ਜਾਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਭ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਗ਼ਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲੀਆ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇਕਾਰੀ ਆਦਿ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗਾ।

(ਖੋਜ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ:– ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੰਨੋਆਣਾ)

पञ्जाब में विराट् विप्लव का प्रथम आयोजन

कूका-विद्रोह का इतिहास

उपरोक्त लेख के संदर्भ में शहीद भगत सिंह का 'महारथी' पत्रिका को लिखा हस्त-लिखित पत्र

[illegible]

Lahore

[illegible]

[illegible] वन्दे।

[illegible]

पञ्जाब में विराट् विप्लव का प्रथम आयोजन
कूका-विद्रोह का इतिहास

- बी.एस. सिन्धु
(भगत सिंह सन्धू)

सिक्खों में एक उप-सम्प्रदाय है, जो 'नामधारी' या 'कूका' कहलाता है। आज वह एक धार्मिक सम्प्रदाय दीख पड़ता है, परन्तु उस के संस्थापक श्री गुरू राम सिंह एक कट्टर विप्लवी थे। एक प्रसिद्ध ईश्वर भक्त, समाज के दोष देख कर एक विद्रोही-समाज-सुधारक बन गया और एक सच्चे समाज सुधारक की भाँति, जब वह कर्म क्षेत्र में अग्रसर हुआ, तो उस ने देखा कि देश की उन्नति के लिए पराधीनता की बेड़ियों का काटना परमावश्यक है। विदेशी शासन के विरुद्ध विद्रोह की तैयारी का विराट्-आयोजन हुआ। उस की तैयारी में ही जो कुछ झगड़ा फिसाद हो गया था, उसी से शासकों को समस्त आन्दोलन के कुचल डालने का सुअवसर मिल गया।

कूका आन्दोलन का इतिहास, आज तक लोगों के सामने नहीं आया। किसी ने उन्हें महत्त्वपूर्ण नहीं समझा। कूकों को Fanatics तथा मूर्ख कह कर हम लोग अपने कर्तव्य से छुट्टी पा जाते हैं। स्वार्थ के लिए अथवा लोभ के लिए यदि उन लोगों ने प्राण दिए होते, तो हम उपेक्षा दिखा सकते थे परन्तु उन की तो 'मूर्खता' में भी 'देश-प्रेम' का भाव कूट कूट कर भरा था। वे तो तोप के मुँह के सामने आते समय हँस देते थे, वे तो सानन्द 'सत्य श्री अकाल' के तुमुल-निनाद से आकाश पाताल को आच्छादित कर देते थे। उन के मस्तक पर व्यथा, चिन्ता अथवा पश्चाताप की रेखा भी नहीं दीख पड़ती थी। क्या वे भूल जाने योग्य हैं? उन का गुरुतर अपराध शायद विफलता के अतिरिक्त कुछ भी नहीं। परन्तु स्कॉच वीर विलियम वालीस भी तो विफल हो मृत्यु दण्ड का भागी बना था। उस की तो आज समस्त

* भाई परमानन्द के एक लेख के आधार पर

इंगलैण्ड पूजा करता है। फिर हमारे असफल देशभक्त ही इस तरह क्यों भुला कर निबिड़ अन्धकार में फेंक दिये जायँ? अस्तु।

हम समझते हैं कि हमारे लिये, देश के लिये निष्काम भाव से मरने वाले लोगों को भुला देना बड़ी भारी कृतघ्नता होगी। हम उन की स्मृति में कोई बड़ा स्तूप नहीं खड़ा कर सकते, तो क्या अपने हृदय में भी थोड़ा स्थान देने से झेपें? इसी विचार से प्रेरित हो कर आज उन 'मूर्ख' तथा 'उतावले' आशावादियों का संक्षिप्त इतिहास लिखने की यह चेष्टा है, इस से यदि लोगों को उनके सम्बन्ध में ठीक-ठीक बातों का ज्ञान हो जाये, और अधिक जानने की इच्छा उत्पन्न हो जाये तो यह प्रयास सफल समझूँगा।

उन के इस छोटे से इतिहास को हम तीन भागों में बांट सकते हैं।

(1) गुरु जी का व्यक्तिगत चरित्र,

(2) कूका विद्रोह,

(3) विद्रोह के बाद।

गुरु राम सिंह जी का जीवन-

श्री राम सिंह जी का जन्म सन् १८२४ ई० में भैणी नामक गांव जिला लुधियाना (पंजाब) में एक बढ़ई के घर हुआ था। कहते हैं, गुरु गोबिन्द सिंह जी ने कभी कहा था कि 'मैं बारहवें वेष में राम सिंह नाम से प्रसिद्ध अथवा प्रकट होऊंगा।' इस लिए उनके अनुयायी उन्हें उन्हीं दस गुरुओं का अवतार मानते हैं।

गुरु राम सिंह युवावस्था में पंजाब केसरी महाराजा रणजीत सिंह की सेना में भरती हो गए। वे पहिले से ही ईश्वर-भक्त थे और अधिक समय ईश्वरोपासना में ही बिताते थे। इसी कारण वे शीघ्र ही सेना में सर्वप्रिय हो गए। वे बहुधा ईश्वर भक्ति में लीन रहने के कारण सैनिक कर्त्तव्यों की पूर्ति में असमर्थ रहते। परन्तु उन्हें सब कर्तव्यों से छुट्टी दे देने पर भी सेना में ही रखा गया। इक दिन-कहा जाता है- उन्हें स्वप्न में श्री गुरू गोबिन्द सिंह जी के दर्शन हुए, जिन्होंने उनसे हज़रों (सीमान्त) निवासी बाबा बालक सिंह से गुरू गद्दी का अधिकार लेने को कहा। दूसरे ही दिन उन्होंने अन्य बीस

* भाई परमान्द के एक लेख के आधार पर

पच्चीस भक्तगण के साथ उधर प्रस्थान कर दिया। बाबा बालक सिंह जी ने इनका खूब स्वागत किया और दीक्षा दी। यहां से लौट कर आप ने नौकरी छोड़ दी और अपने गाँव में जाकर शान्त जीवन बिताने लगे।

वर्षों बीत गए। अनेक परिवर्तन हो गए। महाराजा रणजीत सिंह की मृत्यु के बाद गद्दी के लिए झगड़ा हुआ। अंग्रेज़ों ने पंजाब जीत लिया और इसे भी शेष भारत की तरह पराधीनता की बेड़ियों से जकड़ दिया। यह सब कुछ हो गया और साथ ही १८५७ का सिपाही विद्रोह भी हो गया, और अंग्रेज़ शान्ति पूर्वक भारत पर शासन करने लगे, परन्तु गुरु राम सिंह वहीं अपना शान्त जीवन बिताते रहे। हाँ, ईश्वर भक्ति के कारण आप दूर-दूर तक प्रसिद्ध हो गये। प्रान्त भर से लोग दर्शनों के लिए आते थे।

पहिले तो आप केवल ईश्वर भक्ति का ही उपदेश देते थे, परन्तु बाद में कुछ समाज सुधार सम्बन्धी उपदेश देने लगे। आपने कन्या-क्रय-विक्रय, मदिरा, मांस-भक्षण आदि बहुत सी कुरीतियों का बड़े ज़ोर से विरोध किया। आप के भक्त गण भी सादा जीवन बिताते और ईश्वरोपासना में तल्लीन रहते। आप ने अपने गांव में एक सार्वजनिक भण्डारा (लंगर) खोल रक्खा था, जहाँ पर कि सभी लोगों को बिना मूल्य भोजन मिलता था। परन्तु शीघ्र ही एक परिवर्तन हुआ।

कहा जाता है, किसी अज्ञात सन्यासी रामदास नामक ने आकर उन से कहा- 'इस समय देश को विदेशी शासन से छुटकारा दिलाना ही सर्व प्रथम कर्तव्य है।' उसी समय से आपने अपना कार्यक्रम राजनैतिक बना लिया। सन्यासी वाली बात केवल सुनी सुनाई है, सम्भव है, ऐसी कोई घटना घटित ही न हुई हो। परन्तु इतना तो मानना ही पड़ेगा कि इस समय गुरु राम सिंह जी को देश की पराधीनता एक दम बुरी तरह अखरी। वे समझ गए थे कि बाह्य स्वतंत्रता के साथ ही साथ देश वासियों की आत्मा भी मरती जा रही है। लोग स्वाधीनता का विचार तक खो बैठे हैं। अभी कल उन्होंने सिपाही विद्रोह तथा उस की विफलता के बाद किए गए अकथनीय अत्याचार देखे सुने थे। उस से भी अवश्यमेव उन्हें कुछ ठेस लगी होगी। जो भी हो, उन्होंने विदेशी शासन का खोखलापन खूब अच्छी तरह देखकर एक कार्यक्रम बना कर, कार्य आरम्भ कर दिया। अब तक केवल उपदेश ही होता था, अब 'दीक्षा'

तथा संगठन भी आरम्भ हुआ।

उन्होंने उस समय ठीक उसी असहयोग का प्रचार प्रारम्भ कर दिया, जो १९२० में महात्मा गाँधी जी ने किया। उनका असहयोग महात्मा जी के असहयोग से भी कई बातों में बढ़ चढ़ कर था। अदालतों के बहिष्कार, अपनी पञ्चायतों के संस्थापन, सरकारी शिक्षा के बहिष्कार, विदेशी सरकार के पूर्ण बहिष्कार के साथ ही साथ, रेल, तार तथा डाक के बहिष्कार का प्रचार भी हुआ। उस समय देश आज की तरह निर्जीव होकर इन वस्तुओं पर इतना निर्भर नहीं हो गया था, कि इनके बहिष्कार की कल्पना भी न कर पाता। प्रत्युत उन्होंने डाक का अपना प्रबन्ध इतना अच्छा कर लिया था कि *''उनकी डाक सरकारी डाक से भी जल्दी पहुँच जाती थी।'' इस सब के साथ सादा वेष तथा स्वदेशी वस्त्र पहनने का ज़ोर से उपदेश होता था। प्रचार कार्य बहुत दिनों तक न होने पाया था, कि सरकार की तीव्र दृष्टि इस आन्दोलन पर पड़ी। उन्हें इस प्रचण्ड आन्दोलन को दबा देने की चिन्ता हुई।

T.D. Forsynth, जो कि सन् १८६३ ई० में पंजाब सरकार के चीफ़ सैकटरी थे और बाद में १८७२ में कूका-विद्रोह के समय अम्बाला डीवीज़न के कमिश्नर पद पर काम करते थे, अपनी Autobiography में लिखते हैं-

''१८६३ में ही मैं इस आन्दोलन की तह तक पहुंच गया था, और समझ गया था कि यही क्या भीषण परिणाम ला सकता है। अत: मैंने उनके प्रचार पर बहुत से बन्धन लगा दिये जिससे उनके प्रचार कार्य की गति कुछ हद तक रुक गई।''

जब सरकार ने लोगों का बड़ी संख्या में भैणी आना जाना, तथा उनका वहाँ अधिक देर तक ठहरना तक भी बन्द कर दिया, तब गुरु राम सिंह जी ने

* गुरु राम सिंह के अनुयायी नाम-धारी तथा कूका कहलाते थे। नाम-धारी इस लिये कि गुरु जी के उपदेश का आधार स्तम्भ 'ईश्वर का नाम' था। अत: उपदेश और दीक्षा पाने के बाद प्रत्येक मनुष्य 'नाम-धारी' अथवा 'ईश्वर नाम को हृदय में धारण किये हुए' कहलाता था। कूका इस लिये कि वे भगवद्भजन में तन्मय हो कर खूब शोर मचाते थे, अत: कूकने वाले 'कूका' कहलाते थे।

अपना कार्य जारी रखने के लिये एक तदबीर सोची। समस्त देश को २२ हिस्सों में विभक्त कर २२ योग्य मनुष्य उन का संगठन करने के लिये नियुक्त कर दिये थे। वे सभी 'सूबे' कहलाते थे। कार्य बहुत कुशलता से चलता रहा। सभी नामधारी सिक्ख अपनी आय का दशांश गुरु जी की भेंट किया करते थे। वह सब भैणी भेज दिया जाता था। यह सब होता ही था, और साथ ही साथ गुप्त रूप से विद्रोह का प्रचार भी होता रहा। बाहिरी जोश बहुत कम कर दिया गया। यहाँ तक कि सरकार का सन्देह बहुत हद तक दूर हो गया और सब बन्धन स्वत: १८६३ में हटा लिये गए।

बन्धन मुक्त होते ही लोगों का जोश बढ़ा। इतना बढ़ा कि सम्भलना कठिन हो गया। इसी से १८७२ में अपरिपक्व विद्रोह उठ खड़ा हुआ, जिसके कारण सारा विराट् आन्दोलन पिस गया। परन्तु इस मुख्य घटना पर कुछ लिखने से पहिले श्री गुरु जी के व्यक्तिगत चरित्र सम्बन्धी कुछ मनोरंजक बातों का उल्लेख करना अनुचित न होगा।

गुरू राम सिंह बड़े तेजस्वी तथा प्रभावशाली व्यक्ति थे। उन के असाधारण आत्मिकबल सम्बन्धी बहुत सी बातें प्रसिद्ध हैं। कहते हैं, कि वे जिसके कान में दीक्षा का मन्त्र फूँक देते थे, वही उनका परम भक्त तथा शिष्य हो जाता था। **जब यह बात ज़रा प्रसिद्ध हुई तो दो बदमाश रंगरेज़ उनके पास उनकी शक्ति की परीक्षा लेने गए। उन्होंने कहा था 'देखेंगे, गुरु जी का हम पर क्या प्रभाव पड़ता है' परन्तु दीक्षा के बाद से वे उनके कट्टर भक्त बन गये (भाई परमानन्द के एक लेख के आधार पर) और तब से उनके व्यक्तिगत दोष भी मिट गये। इसी तरह डाक्टर गोकल चन्द जी पी.एच.डी. एक लेख में लिखते हैं कि उनकी दादी का भाई एक बड़ा चरित्रहीन व्यक्ति था, और उसे हुक्के का व्यसन था। केवल एक बार ही गुरु राम सिंह जी के दर्शनों ने उनका जीवन एकदम परिवर्तित कर दिया। उनका हुक्का तो एक दम छूट गया, और शेष समस्त जीवन ईश्वरोपासना में ही बीता। इसी तरह एक और मनुष्य जिसने कि कभी कोई हत्या कर दी थी वह भी गुरु जी से दीक्षित हुआ। फिर उसने अपने आपको कोर्ट में पेश कर दिया और अपना अपराध स्वीकार कर लिया। जब जज ने अत्यन्त आश्चर्य्य के

साथ पूछा– "तुम्हें तो कोई जानता भी न था और हत्या सम्बन्धी बात का तुम पर सन्देह भी न था, फिर तुमने एकाएक अपराध स्वीकार कर मृत्यु का आह्वान क्यों किया?" तो उसने कहा– "मेरे गुरु जी की ऐसी ही आज्ञा है।"

सरकार ने भी परीक्षा करनी चाही। एक सब–इन्सपैक्टर को भेजा। वह भी प्रसन्न था। उसे आशा थी, कि सब भेद खोल कर कुछ पुरस्कार पाएगा। गुरु जी के दर्शन किये, लौट आया। लौटते ही त्यागपत्र दे दिया। अफसरों ने पूछा, "राम सिंह क्या कहता है?" कहा, "बताने की आज्ञा नहीं।" पूछा गया– "त्यागपत्र क्यों देते हो?" उत्तर दिया, "गुरु जी की यही आज्ञा है। वे कहते हैं विदेशी शासकों की नौकरी मत करो।"

ऐसी अनेक घटनाएं हैं। जो भी हो, इतना तो मानना ही पड़ेगा कि गुरु जी, ईश्वर–भक्ति तथा उच्च–चरित्र के कारण एक महान् शक्तिशाली महापुरुष थे। अत: उपरोक्त घटनाएं असम्भव नहीं। अस्तु! सरकार यह बात देख कर घबराई और उसे इस सब आन्दोलन को दबाने की चिन्ता हुई, यह भी स्वाभाविक ही था।

अपरिपक्व विप्लव का प्रारम्भ

१८६८ में सब बन्धन हटा दिये गये। लोग सहस्त्रों की संख्या में भैणी आने लगे। सन् १८७१ ई० में कुछ कूके वीर अमृतसर में से गुज़र रहे थे। सुना, मुसलमान बूचड़ असंख्य गौओं की नित्य हिन्दुओं को चिढ़ाने के लिये उनके सामने हत्या करते हैं। हिन्दु–समाज को बहुत कष्ट होता है। कट्टर गो भक्त कूके यह सब सहन न कर सके। इन्होंने बूचड़खाने पर आक्रमण कर दिया और सभी बूचड़ों को वहीं ढेर कर दिया और आप भैणी की ओर चल दिये। अमृतसर के सभी प्रतिष्ठित हिन्दू गिरिफ़्तार कर लिए गये। उधर गुरु जी को वैसे भी सारा समाचार मिल चुका था, इधर इन कूकों ने जाते ही सब कहानी कह सुनाई। गुरु जी ने आज्ञा दी, "जाओ जाकर अपना अपराध स्वीकार कर लो और उन निर्दोष लोगों को विपत्ति से बचाओ।" आज्ञा का पालन हुआ। निरपराध लोग छूट गये और ये वीर अत्यन्त आनन्द और हर्ष के साथ फाँसी पर लटक गए। ऐसी ही एक घटना रायकोट में भी हो गई। वहां पर भी कई कूकों को फाँसी पर लटका दिया गया था। परन्तु वहाँ पर

शेष सिक्खों ने अनुभव किया, कि उनके निर्दोष साथी फांसी पर लटकाए गए हैं। प्रतिहिंसा की अग्नि प्रचण्ड हो उठी, परन्तु कोई विशेष घटना नहीं हुई।

१३ जनवरी सन् १८७२ को भैणी में माघी का मेला होने वाला था। लोग दूर दूर से हजारों की संख्या में आने लगे। एक कूका नामधारी *वीर मालेरकोटला नामक मुसलमान रियासत की इसी नाम की राजधानी में से गुज़र रहा था। वहां पर उसने एक मुसलमान को देखा, जो एक बैल पर अत्यन्त बोझ लादे, स्वयं उस पर बैठा हुआ उसे पीटता जा रहा था। बैल बड़े कष्ट से चल रहा था। यह देख कर उस कूके ने उस मुसलमान से कहा, 'भाई! इतना अत्याचार न करो। बोझ पहले ही ज्यादा है, तुम नीचे उतर जाओ तो क्या हर्ज हो।' परन्तु उस मुसलमान ने तुरन्त उसे दो-चार गालियां दे दीं। कूका सिक्ख कोई भीरु या कायर तो था ही नहीं। ईंट का जवाब पत्थर से मिला। नौबत, हाथा-पाई तक आ गई। मुसलमान रियासत के मद-मत्त मुसलमान कर्मचारी उसे पकड़कर कोतवाली में ले गये, जहां पर उस गरीब को अनेकानेक यातनाएं तथा अपमान सहन करना पड़ा। और बाद में वह बैल उसके पास बैठा कर उस की आँखों के सामने वध कर दिया गया। यह असह्य था। छूटते ही वह वीर भैणी पहुंचा। उस ने भरे दीवान में क्रूर आततायियों के उन अत्याचारों का विवरण, तथा अपनी करुण-कथा कह सुनाई। लोग तो रायकोट की घटना से पहिले ही उत्तेजित हो रहे थे। उस पर यह घटना हो गई। जलती पर तेल पड़ा और भभक उठी। निज बाहू-बल के भरोसे बदला चुकाने का निश्चय हो गया। जोश बढ़ता देख गुरु जी ने प्रार्थना की, 'खालसा जी! क्या अनर्थ करने जा रहे हो। ज़रा शान्ति तथा सहनशीलता से काम लीजिये। ज़रा सोचो तो सही, इस सब का क्या परिणाम होगा? सारा बना बनाया काम बिगड़ जायेगा।' गुरु जी के इस प्रकार समझाने पर बहुत से लोगों का जोश तो ठण्डा हो गया। परन्तु १५० व्यक्ति प्रतिहिंसा की उग्र मूर्तियां बन उठे। उनका जोश न थमा। गुरु जी ने लाख समझाने की चेष्टा की- परन्तु, एक साथी का अपमान उनके लिये असह्य हो उठा था।

बड़ी विकट परिस्थिति थी। काम अधूरा ही था और कोई तैय्यारी भी न की गई थी। ऐसी दशा में इन १५० उत्तेजित लोगों का साथ देने से सारा

आन्दोलन पिस जाने की सम्भावना थी। क्या किया जाए? किंकर्तव्यविमूढ़ की भांति सभी देख रहे थे और देख रहे थे, गुरु जी भी। और कोई दूसरा व्यक्ति ऐसे समय पर क्या करता। अथवा इस समय पर लोग क्या करने की सलाह दे सकते हैं? इस बात का हमें पता नहीं, इसकी चिन्ता भी नहीं। दूरदर्शी गुरू राम सिंह ने उस समय यही सोचा- कि यह उत्तेजित लोग तो शान्त हो नहीं रहे हैं, इन की इच्छानुसार अभी विद्रोह खड़ा करने की तो तैय्यारी नहीं की गई, और अभी तो इच्छानुसार सब संगठन भी नहीं हुआ, इस समय यदि यह जाएं और हम सरकार पर यह प्रकट कर दें कि हमारा इन से कोई सम्बन्ध नहीं, तो शेष आन्दोलन बच जाएगा। कार्य चलता रहने पर यह क्षति पूरी हो जायेगी। बात तो अच्छी दीख पड़ती है। परन्तु राजनैतिक चालों का महत्व, उन की सफलता पर निर्भर हुआ करता है। गुरु जी ने यह चाल चली थी, वह निष्फल हुई, पासा उल्टा पड़ा। यही उन का गुरुतर अपराध था। उन्होंने उसी समय पुलिस को खबर दे दी, कि 'यह लोग उत्तेजित हो कर उन की आज्ञाओं तथा प्रार्थनाओं की उपेक्षा न करके झगड़े फिसाद के लिये जा रहे हैं। मैं अभी से पुलिस को सब समाचार दे कर सतर्क कर देना चाहता हूँ। वह उन से निपट ले। मैं अनर्थ का उत्तर-दायी नहीं हूँ।'

लुधियाना के तत्कालीन डिप्टी कमिश्नर मि. कॉवन (Cowan) अपने १५ जनवरी के पत्र में अम्बाला कमिश्नर को इस घटना का वर्णन इस प्रकार लिखते हैं :-

"He (a police reporter) stated to me, that Ram Singh the leader of the Kookas went to those men, with a turban around his neck, and entreated them not to create a disturbance; and they would not listen to him; and that Ram Singh then came to the Deputy Inspector and reported to him that these men were up to mischief, and that he had no control over them."

परन्तु उस समय सरकार या पुलिस जानबूझ कर चुप रही। चुप चाप उन को अंग्रेज़ी राज्य में से रियासत में घुसने दिया। उसी समय उन सब को गिरिफ़्तार क्यों नहीं कर लिया गया? कुछ दिनों के बाद उन का जोश ठण्डा हो ही जाता। परन्तु नहीं, सरकार तो स्वयं चाहती थी कि उसे कोई अवसर

मिले, जिस से वह आन्दोलन कुचला जा सके। इस समय मनोवाञ्छित सुअवसर मिल गया। हम सरकार पर जान बूझ कर चुप रहने का अपराध लगा सकते हैं। अस्तु, वे १५० कूके वीर पटियाला के सीमान्त स्थित रब्बों गांव के बाहर जा ठहरे। रात भर वहीं विश्राम किया। अगले दिन भी वे वहीं रहे, शायद, और साथियों की प्रतीक्षा कर रहे थे।

१४ जनवरी सन् १८७२ ई० को सायं काल उन्होंने कुछ सिख सरदारों के मलौद (Malodh) नामक किले पर आक्रमण कर दिया। इस किले पर आक्रमण क्यों किया गया? इसके सम्बन्ध में डिस्ट्रिक्ट ग़ज़ेटियर में लिखा है, कि उन्हें आशा थी कि यह सरदार विद्रोह में उन का नेतृत्व लेंगे। सम्भव है, पहले विराट् आयोजन में ऐसी ही तैय्यारी रही हो और इस समय उन्होंने अपरिपक्व विद्रोह उठता देख सहायता देने अथवा नेतृत्व लेने से इनकार कर दिया हो। ख़ैर, कूकों ने वहां आक्रमण कर दिया और कुछ शस्त्र, कुछ घोड़े तथा एक तोप लेकर चलते बने। वहां पर दोनों ओर के दो दो व्यक्ति मरे और कुछ घायल हुए।

अगले दिन प्रातः काल ७ बजे वे मालेरकोटला पहुंच गए। सरकार ने पटियाला तथा मालेरकोटला दोनों राज्यों को पहले से सतर्क कर दिया था। मालेरकोटला की रक्षा के लिए विशेष तौर से तैय्यारी की गई थी। परन्तु इन दुःसाहसी वीरों ने इस वेग से आक्रमण किया कि शहर में तो क्या, महल तक में जा घुसे। खज़ाना लूटने की कोशिश होने लगी। लूट ही तो लिया होता, परन्तु दुर्भाग्यवश भूल से एक और दरवाज़ा तोड़ने में बहुत समय नष्ट हो गया, जहाँ कि कुछ व्यर्थ के काग़ज़ों के अतिरिक्त उनके हाथ कुछ न लगा। और उधर उन्हें शीघ्र ही वहाँ से भागना पड़ा। ८ को मार कर, १५ को घायल कर और कुछ शस्त्र तथा घोड़े लेकर वे वहाँ से चल निकले। उनके ७ साथी मरे और पाँच पकड़े गए अथवा घायल हो गए। उनके पीछे कोटला के सशस्त्र सैनिक भी भागे और–

"A sort of running fight was kept along, shots fired and many more kookas were wounded, till both parties reached the village of Rurr in the Patiala State : the Kookas carrying

most of the wounded with them."

रूर गाँव के निकटवर्ती जंगल में वे छिप गए। शोरपुर के नायब नाज़िम ने उन पर फिर आक्रमण किया। फिर लड़ाई छिड़ी, परन्तु कूके थके मांदे थे, भूखे प्यासे थे और थे घायल बिना मरहम पट्टी के। वे पकड़े गये। ६८ व्यक्ति पकड़े गए थे, जिनमें से २८ घायल हो चुके थे।

यही घटना 'विद्रोह' कहलाती है। मि. कावन अपने एक पत्र में लिखते हैं:-

"It looks like the commencement of an insurrection......."

और एक स्थान पर लिखते हैं:-

"...I propose to execute at once all who were engaged in attacks on Malodh and Maler Kotla. I am sensible of great responsibility in exercising an authority which is not vested in me, but the ease is an exceptional one. These men are not ordinary criminals. They are rebels, having for their immediate object the acquisition of plunder and ulteriorly the subversion of order. It is certain that had their first attempts been crowned with success, had they succeeded in arming themselves and providing themselves with horses and treasure, they would have been joined by all the abandoned characters in the country, and their extinction would not be effected without much trouble."

ये ६८ व्यक्ति १७ जनवरी को मालेर कोटला लाये गए। उन में से दो स्त्रियाँ भी थीं। वे पटियाला स्टेट की नागरिका थीं। उन्हें तो स्टेट के सुपुर्द कर दिया गया और शेष ६६ में से पचास को वहीं तोप से उड़ा देने का निश्चय हो चुका था। अपनी अपनी बारी से सानन्द सत्य श्री अकाल आदि जय घोष करते हुए, तोप के मुँह के सामने खड़े हो जाते। एक बार धमाके का शब्द होता और वह कूका वीर इस संसार से न जाने किधर चला जाता। उन fanatics को मृत्यु का भय नहीं हुआ, वे हम 'समझदार' लोगों की तरह मृत्यु की कल्पना मात्र से ही थर-थर काँप नहीं उठे। ऐसे ही मूर्ख और कहाँ कितनी संख्या में मिल सकते हैं ? उस समय स्वार्थ के लिये मरने वाले लोग इसी तरह प्रसन्न रह सकते, इसी तरह हँसते हुए मृत्यु से आलिंगन कर पाते, यह असम्भव जान पड़ता है। आत्म-सम्मान, देश-हित तथा स्वतन्त्रता प्राप्ति

आदि न जाने किन-किन उच्च-भावों की प्रेरणा से वह मृत्युञ्जय बन पाए थे। इसी से हम उन की इस उत्तेजना, तथा जल्दीबाज़ी को भूल कर प्रणम्य समझने में बाधित होते हैं। खैर! एक एक करके ४८ तो तोप से उड़ा दिये गये। परन्तु पचासवें ने जो कि तेरह वर्षीय बालक था वहां फिसाद खड़ा कर दिया। मि. कावन एक पत्र में लिखते हैं :-

"It was my intention to have had 50 men blown away and to have sent the remaining 16 rebels to Malodh to be executed there tomorrow; but one escaped from the guards and made a furious attack on me, seizing me by the beard and endeavouring to strangle me; and as he was a very powerful man, I had considerable difficulty in releasing myself... Those officers (whom he attacked) drew their swords and cut him down."

इसी घटना के सम्बन्ध में जो बात सुनी जाती है, वह यूँ है कि ५०वां व्यक्ति एक तेरह वर्षीय बालक था। उसे देख कर मिसेज कावन को दया आई उसने अपने पति से उसे छोड़ देने को कहा। पत्नी की प्रेरणा से मि. कावन ने झुक कर उस बालक से कहा, "अरे पाजी राम सिंह का साथ छोड़ दो और कह दो मैं उसका अनुयायी नहीं हूँ, तुम्हें छोड़ दिया जाएगा।" वीर बालक अपने गुरु के प्रति यह अपमान-जनक शब्द सहन न कर सका। क्रुद्ध सिंह की तरह वह झपटा और उसने मि. कावन को दाढ़ी से पकड़ लिया और न छोड़ा जब तक कि उसके दोनों हाथ न काट दिये गये और तलवारों से उसे कत्ल न कर दिया गया। अस्तु! इस तरह उस दु:खान्त नाटक का एक और पर्व समाप्त हो गया।

बिना अभिभोग चलाये ५० को तोप से उड़ा देना (Summary Execution) कर देना एक दम अनुचित दीख पड़ता है। उधर मि. फ़ार्सिथ, अम्बाला कमिश्नर, ने उन्हें एक पत्र में लिख दिया था कि बिना अभियोग चलाये किसी को मृत्यु दण्ड मत देना। परन्तु मि. कावन ने मनमानी कर डाली और जब मि. कावन पर बाद में मुकद्दमा चला, तो उन्होंने कमिश्नर साहब का अगले दिन का पत्र- जिसमें उन के इस कार्य की प्रशंसा की गई थी- पेश किया। परन्तु उसके सम्बन्ध में मि. फ़ार्सिथ का कहना है कि मैंने

परिस्थिति नाजुक जान यह उचित समझा कि लोगों को किञ्चितमात्र भी सन्देह न होने पाये कि अफसरों में भी आपस में कुछ खींचातानी हो रही है। अतः उसने पिछले कार्य की प्रशंसा कर और Summary Execution करने से मना कर दिया था। परन्तु शेष १६ व्यक्तियों को भी तो अगले ही दिन तोपों से उड़ा दिया गया।

उन वीरों की मृत्यु के प्रति उपेक्षा ने अफसरों को भी प्रभावित कर दिया था। Mr. E. Perkinson, Deputy Superintendent Police अपनी १७ जनवरी की रिपोर्ट में दो व्यक्तियों के सम्बन्ध में लिखते हैं :-

"... Both Hira Singh and Lehna Singh the leaders taken. They are generally well-dressed and well to do men; but have the appearance of bold and determined looking fellows."

इधर तो यह सब कुछ हो रहा था, उधर डिप्टी कमिश्नर ने गुरु राम सिंह को बुलाया और घर लौटा दिया। क्योंकि वह समझता था कि वे निर्दोष हैं। क्योंकि उन्होंने उन उन्मत्त तथा उत्तेजित कूकों की खबर दे कर पुलिस को चौकन्ना कर दिया था। गुरु राम सिंह की निर्दोषता के सम्बन्ध में पंजाब सरकार ने भारत सरकार को यूं लिखा :-

"No direct evidence against Ram Singh in this case sufficient to put him on his trail."

परन्तु १७ जनवरी को कमिश्नर की आज्ञा से बहुत सी घुड़सवार तथा दूसरी पुलिस ने कर्नल बायली (Baillie) की अध्यक्षता में भैणी-नगर को एकाएक घेर लिया। सब लोगों को यह देख कर बहुत आश्चर्य हुआ। परन्तु जब उन्हें मालूम हुआ कि सरकार उन्हें पकड़ना चाहती है, तब उन्होंने अपने आपको शान्ति पूर्वक पुलिस के हवाले कर दिया। उस समय गुरु राम सिंह के साथ चार व्यक्ति, चार विभिन्न स्थानों के सूबे, श्री साहिबसिंह, श्री जवाहिर सिंह, श्री गुरुदित्त सिंह तथा श्री नानूसिंह भी थे उन्हें भी गिरफ्तार कर लिया गया। इन्हें पहले तो इलाहाबाद भेजा गया और बाद में रंगून भेज दिया गया। यह गिरफ्तारी रेग्यूलेशन १८१८ के अनुसार हुई थी। यहीं पर गुरु राम सिंह जी की वह चाल उलटी पड़ी। यदि उस समय वे बचे रहते तो फिर शीघ्र ही सब स्थिति सम्भल जाती।

इधर ज्यों ज्यों प्रान्त भर में विद्रोह का समाचार फैलने लगा, त्यों त्यों ये लोग भैणी की ओर जाने लगे। सब लोगों का विचार था कि जिस दिन की प्रतीक्षा थी वह आ गया। इधर पुलिस भी चौकन्नी हो गई थी। जहां कोई कूके मिल जाते, वहीं पर उन्हें गिरफ्तार कर लिया जाता। इसी तरह १७२ कूकों के एक गुट से कर्नल बायली की भेंट हो गई। उन में से चार तो विभिन्न स्थानों के सूबे, श्री ब्रह्मासिंह, श्री काहनसिंह, श्री पहाड़ासिंह तथा श्री हुकुमसिंह तो तुरन्त पहले लुधियाना और फिर गुरु जी के पास इलाहाबाद भेज दिए गए और १२० घरों को लौटा दिये गये और शेष पचास: "... having no homes and ostensible means of living, being in fact, a dangerous class of this sect, who having sold all they possessed, hold themselves in readiness to perform any act that their leaders may order–"

को जेल में बन्द कर दिया गया। इस तरह कुछ ही दिनों में सब मामला शान्त हो गया।

उसके बाद-

सब कुछ हो चुका। नाटक की मुख्य घटना हो चुकी। अब तो कथा समाप्त करने को परिशिष्ट मात्र शेष है। मि. कावन और मि. फार्सिंथ पर Summary Execution करने का अभियोग चला। उन्होंने पंजाब की भीषण स्थिति का रोमांञ्चकारी चित्र चित्रण करने में कोई कसर उठा न रक्खी। और पुरस्कार पाने की आशा प्रकट की। मि. कावन को तो पदय्युत कर इंग्लैंड भेज दिया गया और मि. फार्सिंथ को पंजाब से अवध उसी पद पर तबदील कर दिया। पचास को तोपों से उड़ाने और १६ को अगले दिन तोपों से उड़ाने और वह भी बिना अभियोग चलाए, बिना उन लोगों को सफाई देने का अवसर दिये- के अपराध की यह सज़ा दी गई। Sir Henry Cotton के शब्दों में तो यह दण्ड एक दम अपर्याप्त अथवा नाकाफ़ी (inaccurate)था, परन्तु ऐंग्लो-इण्डियन समाचार पत्रों ने इतना भी दण्ड देने के विरुद्ध बहुत बावेला मचाया था।

इधर शेष कूका समाज पर बहुत अत्याचार होने लगे। गुरु राम सिंह के बाद श्री हरी सिंह गुरु बने। उन्हें भैणी में नज़रबन्द कर दिया गया। गुरुद्वारे के

बाहिर पुलिस की चौकी बिठा दी गई। छः वर्ष तक तो भैणी की ऐसी दशा रही मानो, शत्रु घेरा डाले पड़ा हो। न कोई बाहर से भीतर जा सकता, न कोई भीतर से बाहर जा पाता। फिर धीरे धीरे कुछ कुछ लोगों का आना जाना खुला। उस समय भी हरीसिंह बाहर नहीं जा सकते थे। उसके बावजूद-कि आने जाने की आज्ञा हो गई थी, आने वाले यात्रियों को बहुत तंङ्ग किया जाता था। बुरी तरह अपमानित किया जाता, मुश्कें कस कर धूप में डाल दिया जाता, जहाँ बेचारों को घण्टों झुलसना पड़ता। चारपाई के नीचे हाथ दबाकर कई आदमी चारपाई पर बैठ जाते। उन पर हुक्के का गन्दा बदबूदार पानी डाल दिया जाता। यह सब अत्याचार करने वाले इसी देश के निवासी होते थे। और इन यातनाओं को चुपचाप सहन करने वाले भी इसी देश के अभागे निवासी। पंजाब प्रान्त का इतिहास बड़ा रोमान्चकारी है। समाज का समाज Outlaw घोषित हुआ तो पंजाब में, किसी सम्प्रदाय के सभी के सभी लोग भीषण अत्याचारों का शिकार हुए तो पंजाब में और फिर हज़ारों का सारे का सारा आन्दोलन Unlawful करार दिया गया तो पंजाब में। इस बार भी ऐसा ही हुआ। प्रत्येक कूका अपने अपने घर में नज़रबन्द था। बिना पुलिस की आज्ञा के कहीं बाहर न जा सकता। आज्ञा लेने जाने के माने होते, पुलिस के अकथनीय अत्याचार तथा अपमान सहन करना और दिनों तक भूखे प्यासे तड़पते रहकर बिना बाहर जाने की आज्ञा पाये चुपचाप घर आकर बैठ जाना। यह दशा बहुत दिनों तक चली, और बन्दिशें तो अब १९२० में आकर असहयोग के दिनों में हटाई गईं। अस्तु!

गुरु राम सिंह जी बर्मा में ही नज़रबन्द रहे। डि. गज़ेटियर में लिखा है- 'Finally he died in Burma in 1885, परन्तु १८२० में डस्का निवासी श्री आलमसिंह इंजीनियर ने एक लेख द्वारा उपरोक्त बात का खण्डन किया था। उन्होंने लिखा था कि वे दो और साथियों सहित Lower Burma की किसी पोर्ट से लासटद्वीप जा रहे थे। उस पोर्ट का नाम मोलमीन था। वहां पर एक दिन एक बड़े तेजस्वी व्यक्ति को पुलिस की निगरानी में सैर करते देख कर उनके सम्बन्ध में कुछ पूछताछ करने पर मालूम हुआ कि ये पंजाब के राजा हैं। वह समझे, शायद महाराजा दिलीपसिंह हों, परन्तु बाद को मालूम हुआ

कि वह कूका-गुरु राम सिंह जी हैं। उस समय उन के साथ उनका एक सूबा लक्खा सिंह भी था। उन से मिलने पर खूब बातचीत हुई और मालूम हुआ कि उन्हें पांच मील तक बाहर सैर करने की आज्ञा थी। ख़ैर! सरकार ने इस लेख का कभी प्रतिवाद भी नहीं किया। कूका लोगों का विश्वास है कि वे अभी जीवित हैं। ख़ैर!

आज भी पंजाब में कूका सम्प्रदाय विद्यमान् है। उन में ईश्वर-भक्ति का अभी तक प्राधान्य है। बहुत सवेरे उठ कर केशी स्नान कर घण्टों तक भगवत्भजन में लीन रहना, उनका नित्य नियम है। मांस, मदिरा, आदि वस्तुओं के प्रयोग के कट्टर विरोधी हैं। एक सीधी पगड़ी एक लम्बा कुर्त्ता और एक कच्छा यही उनका पहिनावा है। एक कम्बल और एक डोलका सा बना हुआ बड़ा सा लोटा (गड़वा) और एक टकुआ जिसे वे सफाजंग बोलते हैं- यही उनका सामान है। गले में सूत की बनी हुई एक सुन्दर माला रहती है। उनमें भी एक विशेष मस्ताना दल होता है। वे शब्दकीर्त्तन करते हुए एक दम सुध बुध भूल जाते हैं। इन लोगों के सङ्कीर्तन से प्रत्येक व्यक्ति प्रफुल्लित तथा रोमाञ्चित सा हो जाता है। खून खौलने लगता है, आँखों में प्रेम तथा भक्ति के आँसू भर आते हैं।

ग्यारहवें और बारहवें गुरु में विश्वास रखने के कारण तथा माँस मदिरा के कट्टर विरोधी होने के कारण वे शेष सिक्ख समाज से जुदा हैं। उन में समानता का भाव प्रबल होता है। होली आदि के अवसर पर उन के विशेष उत्सव होते हैं, उन्हें देख एक उस अधखिले फूल की याद आती है, जो खिलते ही मसल डाला गया हो। गुरु राम सिंह जी की हसरतें दिल की दिल ही में रह गई थीं। उनके शेष सभी अनुयायियों का आत्म-बलिदान भी विस्मृत हो गया, उन अज्ञान लोगों के बलिदानों का क्या परिणाम हुआ सो वही सर्वज्ञ भगवान जानें। परन्तु हम तो उनकी सफलता-विफलता का विचार छोड़, उनके निष्काम बलिदान की याद में एक बार नमस्कार करते हैं।

Kuka's Impact on Bhagat Singh

– Swaran Singh Sanehi

The renowned martyr Sardar Bhagat Singh who laid down his life for the freedom of the motherland in the prime of his youth about seventy six years ago was very much impressed by the sacrifices made by the Kukas to achieve the same goal. It is most regretful that most of the Indians do not know about the history of the Kukas. Bhagat Singh had elaborated and accurate knowledge of this class of audacious patriots.

Notwithstanding their publicly known object of religious revival or of purifying the Sikh religion from the defiles that had crept into it by that time. Kukas intrinsically were bent upon overthrowing the British rule in India. The hatred for the alien rulers that the Kukas had developed became conspicuously known in the official circles who began to think of them as criminals.

Restoration of the Khalsa Raj was their concealed but ultimate political aspiration about which no less an authority than the Lieutenant Governor of the Punjab had observed that "The papers which have been submitted to the Government of India show that whatever the original tendency of the Kooka doctrine may have been, they have now assumed a political character; the designs of the leaders, more or less understood by the followers, being to attempt for the Sikh power in the Punjab."

Kukas had revolted against the aliens' rule more than twice. They made debut in February 1869 when

they "used most seditious language and proclaimed the Khalsa reign, setting all authority at defiance" and attacked a police party. Their attack at the slaughter-house at Amritsar in 1871 was considered no less an offence than "a direct defiance" of the ruling authorities. The case took dramatic turn at the eleventh hour when the brave Kukas who had done the deed produced their blood-soaked weapons in the court and confessed their "crimes". The truth was deliberately concealed in the official record of the case.

Bhagat Singh, surprisingly enough, was acquainted with the actual events. He disclosed the truth that "Guruji had received the news in advance. Then these Kukas also related the whole story to him. Guruji ordered, 'Go, confess and save those innocents". Order was complied with. The innocents were released and these audacious fellows revelled their own execution."

Provoked by the situation, the Kukas made final armed attempt in 1872 when they attacked the Malerkotla State and if the reports speak the truth, they had aimed at some other pro-British states too. Despite the strict security arrangements made by the Kotla authorities on receiving the warning of danger from the Ludhiana authorities. Kukas got a upper hand in the skirmishes at Malerkotla. Eventually, 68 rebels surrendered at Sherpur. After a drama of 'summary executions' staged at Malerkotla, 65 persons were, on two consecutive days (17th & 18th January, 1872) blown up by canons. The British officers responsible for these executions were Mr. L. Cowan, the Dy. Commissioner of Ludhiana and Mr. T.D. Forsyth, the Commissioner of Ambala. Not to speak of

any formal trial, even the list was not prepared of the people disposed of.

This was most gruesome and condemnable act of the two officers without any approval of the higher authorities. As a matter of fact, the revolt had shaken the government. "In other words, there was a panic, and so a civil officer blew from guns in cold blood... after a most wretched outbreak... more men than were blown up at any single time and place during the Mutiny when the very foundations of empire seemed to be breaking up under our feet", confessed an English Paper.

The Government used the Bengal Regulations III of 1818 to dispose of such revolutionaries because it was afraid of trying them in criminal cases in the court of law. Consequently, Guru Ram Singh was also deported, under this regulation, alongwith his ten most influential Subas. This perhaps was the largest number of the persons, in the history of our freedom movement, arrested at one place and at a time and deported as the State Prisoners to the distant places.

Bhagat Singh knew every incident in details. Among the martyrs of Malerkotla, the 66th person was a teenager Bishen Singh who, on hearing some derogatory remarks from Mr. Cowan, had attacked him. Stultifying Mr. Conwan's statement, Bhagat Singh described this incident in minute details. He wrote, "He leapt upon him (Cowan) like an enraged tiger and caught hold of Mr. Cowan's beard and did not loose it till both of his hands had been cut and he had been killed with swords". Bhagat Singh seems to have gently delved full facts of the whole situation. He discreetly defends the action taken by every party except of official

machinery and their sycophant and loyal supporters. He exculpates Satguru Ram Singh since he had entreated the rebels not to indulge in any adventure at that time, but they did not pay heed. He had also informed the authorities in advance of the anticipated action on the part of the band of Kuka rebels. That, according to Bhagat Singh was also his tactic. "The importance of the political manoeuvers depends upon their success", he argues, "Guruji used this tactic, it turned turtle, it failed. His only crime was this failure."

Bhagat Singh was very much influenced by the actions of the Kukas. The failure of the Kukas plan of revolution can be attributed to many factors. Instead of finding faults with these passionate brave men, Bhagat Singh ascribed their failure of the first instance to the inaction of the district authorities who let them enter into Patiala. He also attributed the failure to some extent to the Sardar of Malaud who, he surmised, had accepted to lead the rebels but developed cold feet at the nick of the time. Here Bhagat Singh justifies the rebels' attack on the Malaud Fort. He also suspects some foul play on the part of the officials who instigated the arch enemies of the government so that they might get a chance to crush the movement.

The young Bhagat Singh perhaps knew that revolutions seldom succeed in their first attempts and Kukas' action was no exception. "Are they worth forgetting?" he asked with heartfelt sorrow. "Their crime perhaps was no more than the failure. But the Scottish brave man", he discursively goes further, "William Wallace had also to accept the execution on his failure. He is worshipped now by the whole of England. Why then our discomfitted patriots, having been

forgotten, be discarded away into the stygian corner. We realize that it would be the most ungrateful act of ours to forget those people who laid their lives disinterestedly for our country. If we cannot erect huge pillar in their memory, should we hesitate to offer them a very small room in our hearts?" This was perhaps the heaviest blow a patriot could deliver to those vested interests who try to undermine the Kuka's sacrifices.

Namdharis had achieved their aim of reviving the old Sikh tenets within a very short period. Attacked by their socially beneficial and politically awakening preachings, the masses had started flocking towards them to embrace the sect. Reports reveal that the whole population of fifteen villages in Ambala circle had accepted Kukaism. Kukas' fame had reached across the borders too. Consequently, Abdual Razak, a nobleman from Kabul had sent his two sons to the Kuka Headquarters for initiation. A contemporary Mohammedan author, Ghulam Bheekh says that the number of membership rose to seven lakhs within ten years. "Such a following could not have been attracted even during the whole life of Guru Nanak, the founder", he astounds.

To achieve their political target, these hagiolators had established link with the neighbouring states i.e. Nepal, Jammu & Kashmir. They had succeeded even in raising two Kuka regiments in Kashmir.

The most effective weapon Kukas had devised to use against the British rule for the first time was boycott of everything that was alien. They strictly refrained from utilising the British Railway, roads, canals, courts, schools and post offices etc. "The Kukas ...have a private postal system of their own, which

appears to be admirably organised", reported Major Perkins. Confidential orders were circulated much in a way it was done in the bygone days. Kukas preferred to remain uneducated than to study in the schools run by the British Govt. They are still known for their immaculate white dress prepared from the hand-spun coarse cloth. They decided their disputes in their own *Panchayats*. Mahatma Gandhi preached the use of "*Swadeshi*" fifty years later but his programme of '*Swadeshi*' never fully matched with that of Kukas.

EFFECT OF KUKAS' SACRIFICE

Kuka sacrifices had their recuperative effect on the subsequent freedom fighters. They contributed even to the Ghadar Party in form of Baba Sohan Singh Bhakna, its founder President, who was a Kuka. Ghadrite poets alluded to the Kuka sacrifices to rouse the masses from somnolence. People in the British services were influenced by these unique offerings made at the altar of freedom. Kuka Headquarters gave protection to innumerable revolutions. Kuka revolution had imparted the reputation of a 'revolutionary university' to this hamlet now called Shri Bhaini Sahib.

The question arises as to what was the source of so vast knowledge which Bhagat Singh acquired about these dare-devil people that he had attempted to write the history of the movement.

Bhagat Singh's sources, it seems include, the very home he was born in. He searched for likeminded people. His father, Sardar Kishan Singh must have maintained links with the revolutionaties of the Punjab

including the Kukas. He along with other national political leaders had addressed an august gathering convened by the Kukas in 1921 in a village (Muthadda Kalan) in Jallandhar district. Detailed information about the Kukas might have been given by him to his promising son.

Bhagat Singh belonged to the Doaba region of Punjab which like Sealkote, Gujranwala, Lahore, Ambala and other circles was the working place of Kukas. There was no dearth of Kukas even in his neighbourhood. How a youth like Bhagat Singh who had taken great pains to read about world revolutionaries could overlook the great inspiring source which existed in his neighbourhood? There would be no exaggeration, therefor, in saying that he got much of the information from the Kukas of Doaba region. Most influential Kukas were living in Lahore, the centre of activities of Bhagat Singh.

Bhagat Singh had an inquisitive mind. Any good account of the revolutionary movement could barely escape his attention. He quoted Sir Gokul Chand Narang, in his writing. He had gone through the works of Bhai Parmanand and the autobiography of Mr. Forsyth, the director of the Kuka execution drama. Correspondence done by Mr. Dowan, the district gazeteer and the Ghadar Ashram publication were the source of his information.

Some Kukas were reported to have challenged the Government before they were executed at various places. They had declared that the authorities should not take it that by executing them they could bring the freedom movement to an end. "We shall pass ten months in the womb of Jatt mother, be

reborn, shall take the swords again and wage a war against you." Namdharis believed that Bhagat Singh and other revolutionaries were none else but the reincarnations of those Kuka martyrs. They therefore, had developed rapport with such patriots.

THEY LAUGHED IN FRONT OF CANNONS

The Kukas were looked down upon by some people in the pre-independence days to please the alien rulers. Their history was distorted. How a passionate youth like Bhagat Singh could bear all that? "The history of the Kuka movement has not yet reached the masses", he was pained to write. "Nobody has thought of giving importance to it. We show negligence by neglecting the Kukas". He wrote about them. "They would laugh even in front of the cannon and would reverberate the sky and the world with their shoutings of Sat Sri Akal. Even a line of affliction, anxiety or remorseness did never appear on their faces". Perhaps that's why, for the sake of posterity he wanted to write the history of these intrepid compatriots. Kukas made the history. Those who write the history did not do justice to them. If Bhagat Singh had written the history of the Kukas he would have done full justice with these brave warriors.

I see in the earlier papers that (Guru) Ram Singh was looked upon as a successor or actual embodiment of Guru Nanak, the saint. He is now the representative of Guru Govind, the warrior.

– **J.W. Macnabb**
Commissioner of Ambala
04.11.1871

The truth is that it is not possible for a Kuka to be a loyal subject of the British Government.

– **Ludhiana District Gazetteer**
1904

During the World War in 1914, the British Government tried to appease the Kukas by land grants and through some other means, but failed and had to use a tyrant's rod.

– **G.S. Chhabra**
– The history of Modern India

They (Namdharis) inculcate a very strict morality, condemning most strongly, lying, theft and adultery and appear envious merely to revive the Sikh Religion in its original state of purity and to eradicate the errors which have, from time to time, defiled it.

– **Inspector General of Police**
20.01.1868

Guru Ram Singh has no pretention to be the saintly Fakir. He visits you attended by half a dozen horse-men. He is followed by scores of men on foot; he comes into your room surrounded by a Court like a prince. He and his people are dressed in exquisitely fine white clothes.

– **J.W. Macnabb**
Commissioner of Ambala
04.11.1871

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਮੁਠੱਡਾ ਕਲਾਂ ਵਿਚ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਦੀਵਾਨ, ੧੭-੧੮-੧੯ ਜਨਵਰੀ ੧੯੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਤਦੋਂਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

– ਸ. ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਵੇ। ਬਾਈਕਾਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਣ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਮਾਦਾ ਵੀ ਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

– ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ

सिक्खों में एक उप-सम्प्रदाय है, जो 'नामधारी' या 'कूका' कहलाता है। उस के संस्थापक श्री गुरू राम सिंह एक कट्टर विप्लवी थे। उन्होंने उस समय ठीक उसी असहयोग का प्रचार प्रारम्भ कर दिया, जो १९२० में महात्मा गाँधी जी ने किया। उनका असहयोग महात्मा जी के असहयोग से भी कई बातों में बढ़ चढ़ कर था। अदालतों के बहिष्कार, अपनी पञ्चायतों के संस्थापन, सरकारी शिक्षा के बहिष्कार, विदेशी सरकार के पूर्ण बहिष्कार के साथ ही साथ, रेल, तार तथा डाक के बहिष्कार का प्रचार भी हुआ।

– (शहीद) भगत सिंह

The renowned martyr Sardar Bhagat Singh who laid down his life for the freedom of the motherland in the prime of his youth about seventy six years ago was very much impressed by the sacrifices made by the Kukas to achieve the same goal.

– Swaran Singh Sanehi

artCave Printers. Ph: 0161-2774236, M. 98766-68999